

Antoine Coron

JUSTUS LIPSIUS LEVELEZÉSE A MAGYAROKKAL ÉS RÉVAY PÉTER KIADATLAN LEVELE LIPSIUSHOZ

Az École des Chartes-on megvédett doktori értekezésem Justus Lipsiussal foglalkozott.¹ Ezzel kapcsolatban átnéztem a leydeni egyetemi könyvtárban Lipsius kiadatlan levelezését, az általa írottakat és a hozzá küldötteket. Az utóbbiak közt található Révay Péternek 1592. július 27-én, Holicsról írt kiadatlan levele.

Ez a levél szerves része a magyarok és Lipsius közötti levelezésnek. 13 magyar vonatkozású levelet ismerünk, ezek Révayét, továbbá egy Dudith Andrásához írott töredékes fogalmazványt és a rejtélyes Kopii Pannonius címére írt sorokat² kivéve már nyomtatásban is megjelentek. Talán nem lesz érdektelen, ha Révay levelének közrebocsátása alkalmából röviden áttekintjük Justus Lipsiusnak a magyarokkal való egész levelezését.

Az első magyar, akivel Lipsius levelezésbe lépett, Zsámboki János (Johannes Sambucus) volt. 1572 nyarán Lipsius Bécsbe utazott, hogy bemutatkozzék II. Miksának; azt remélte, hogy a császár majd ott fogja maga mellett. Elsősorban Johannes Crato von Craffheim támogatására számított, aki a császár udvari orvosa volt.³ Ekkor, rövid bécsi tartózkodása során ismerkedett meg Zsámbokival.⁴ Miksa udvarának humanistái szívélyesen fogadták, és bizonyosra vehetjük, hogy Zsámboki is vendégül látta őt lakásán. Zsámboki — tudjuk — mint udvari historiográfus, a császár belső köréhez tartozott, ugyanakkor szoros baráti kapcsolatot tartott Cristoph Plantinnal. A pályája csúcán álló antwerpeni nyomdász, aki éppen ez idő tájt fejezte be a polyglott biblia kiadását, 1564-ben nyomtatta ki Zsámboki *Emblemata* című munkáját⁵ és tette ezáltal Európa-szerte ismertté annak szerzőjét. Lipsiusnak Plantin ajánlására alkalma volt átlapozni Zsámboki könyvtárában C. Cornelius Tacitus művének ún. bécsi kéziratát, arra azonban már nem volt ideje, hogy komolyabban tanulmányozza.⁶ Mindez közrejátszott abban, hogy Tacitus 1574-es híres kiadását, a *De moribus Germanorum, Agricola* és *Dialogus de oratoribus* című műveket Lipsius Zsámbokinak ajánlotta. A rövid ajánlólevél emlékeztet a néhány hetes bécsi tartózkodására és a Zsámbokival való együttlétre. Nagyon sajnálta, hogy ott kellett hagynia ezt a várost és különösen Zsámbokit, akiben — írja — egyaránt becsüli a humanitást és az erudíciót.⁷ A következő levél, amelyet Lipsius a magyar humanistának írt, 1579. március 1-én kelt és az *Epistolarum selectarum centuria prima* (1586) ki-

¹ Antoine CORON: Les „Politicorum sive civilis doctrinae, libri sex” de Juste Lipse. Edition critique du livre IV. Positions de thèses soutenues par les élèves de la promotion de 1974. Paris, Ecole des Chartes, 1974, pp. 51–59. (Sokszorosított.)

² A Dudithoz írt levéltöredéket A. GERLO és H. D. L. VERVLIET (Inventaire de la correspondance de Juste Lipse. Anvers 1968) 1583. december legelejére keltezik Lipsiusnak egy M. Lydiushoz írt 1583. december 17-i levele alapján (J. LIPSIUS: Epistolarum selectarum centuria prima, LXXIX. sz.) jöllehet ebben nincs utalás Dudithra. — A Koppii Pannoniushoz írt levél dátuma 1595. június 1. KOVÁCS Sándor Iván a címettet Kátal Mihállyal azonosítja, de ez csak feltevés, bizonyítéka nincs rá. (Justus Lipsius és a magyar későreneszansz utazási irodalom. Helikon 1971. 431.)

³ H. GERSTINGER: Die Briefe des Johannes Sambucus (Zsámboky). 1554–1584. Wien, 1968. p. 127 (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philos.-Histor. Kl., Sitzungsberichte, 255.)

⁴ Justus LIPSIUS: Epistolarum selectarum III. Centuria, III. LXXXVII: sz., a J. Woweriuszhoz írt 1600. október 1-én kelt levél: „Evasi, Viennae perrexi, atque ibi Augerio Busbequio, Joanni Sambuco, Joanni Cratoni, Stephano Pighio innotui et placui: atque ii retinere me et illicare in illis locis, non una conditioe conati. Frustra.” L. még E. BACH: Un humaniste hongrois en France. Jean Sambucus et ses relations littéraires (1531–1584). Szeged 1932 (Études françaises 5.), továbbá VARGHA Anna: Justus Lipsius és a magyar szellemi élet. Bp. 1942. 31. s. köv. I., ahol ha vázlatosan is, az itt és a következőkben részletezett kérdések részben érintve vannak.

⁵ Első latin kiadása 1564-ben jelent meg, Lucas d'HEERE és Pieter HUYS 166 fejjelével és záródiszével. Második latin kiadására 1566-ban került sor, ezt Pieter van der BORCHT 55 új vignettája díszíti. A flamand fordítás 1566-ban, a francia 1567-ben látott napvilágot. Ez utóbbira I. L. GERÉB: Un poète hongrois en français au XVI^e siècle. (Nouvelle Revue de Hongrie 1942. t. II. 52–58.)

⁶ H. GERSTINGER: Johannes Sambucus als Handschriftensammler. (Festschrift der Nationalbibliothek in Wien zur Feier des 200-jährigen Bestehens des Gebäudes. Wien 1926. 383.)

⁷ „In te singularum humanitatem cum singulari eruditione conjunctam dilexi, vel ut magis proprie loquar, amavi.” (C. CORN. TACITUS: Historiarum et Annalium libri. Antverplae apud C. Plantinum, 1574. 561.)

adásából ismert.⁸ Ebben Lipsius arra kéri Zsámbokit, hogy Plantin révén juttassa el hozzá Tacitus említett kéziratát, hogy azt felhasználhassa a római történetíró összes műveinek újabb kiadásánál, amelyben a *Historiae*-t és az *Annales*-t részletes kommentárokkal akarja ellátni.⁹ Az igazság az, hogy Tacitus művei ekkor már ki voltak nyomva, valószínűleg 1576 óta,¹⁰ és Lipsius a *Liber commentarius* jegyzetein dolgozott, amely külön kötetben 1585-ben jelent meg, de csak az *Annales*-re szorítkozott. Az eredeti terv késedelmes megvalósulása — a teljes kommentár csak 1585-ben jelent meg — elsősorban a szöveg által okozott nehézségekre vezethető vissza, részben azonban arra is, hogy Zsámboki nem küldte el a kért kéziratot. Így azután elmondhatjuk, hogy Lipsius és Zsámboki filológiai szempontból érdekes kapcsolatai az 1572-es bécsi találkozás után hamarosan abbamaradtak. Föltehető, hogy néhány levélük elkallódott, de levélváltásuk semmiképpen sem lehetett sűrű. Ugyanis az 1579. március 1-i levél, amely valójában folytatása az 1574-es ajánlásnak, így kezdődik: „Diu mihi nullum alloquium apud te, ne per litteras quidem . . .”, tehát ez a levél megerősíti az ötéves hallgatást. Azt hiszem, bizonyosra vehetjük, hogy Zsámboki nem válaszolt Lipsius levelére, ez pedig följogosít bennünket annak feltételezésére, hogy az 1574-es ajánlás baráti hangja ellenére sem alakult ki a két humanista közt bizalmasabb kapcsolat.

Egészen másként alakult Lipsiusnak Dudith Andrásához való viszonya, amit levelezésük ránk maradt hat darabja is igazol.

Dudith életét meglehetősen jól ismerjük Pierre COSTIL munkája alapján, aki kellő megvilágításba helyezte munkáinak jelentőségét és ugyanakkor bemutatta szerzőjük színes és vonzó egyéniségét.¹¹ Jóllehet Lipsius és Dudith levélváltása mindössze néhány évre szorítkozott — Dudith halála hamarosan megszakította a levelezést —, a levelek meleg hangja azt bizonyítja, hogy egymás iránt mély rokonszenvet éreztek. Lipsius vallási türelmessége, stoicizmusa, menekült mivolta Hollandiában és vallási téren megmutatkozó kétségei¹² sokban közesek voltak Dudithtal, aki maga is menekült volt Boroszlóban, egykor katolikus püspök, később az antitrinitarizmushoz közelálló kálvinista, majd élete végén egyre inkább az ortodox lutheránizmus felé hajlott.

Lipsius Dudithoz írt legelső levele 1583 decemberéből töredékes.¹³ Föltehetően erre a levélre válaszolt Dudith 1584. március 13-án.¹⁴ Visszaemlékezve arra, hogy mikor is hallott először Lipsius híreről, azokra az időkre utal, amikor „Magnis tum reipublicae negotiis” volt elfoglalva. Ez az utalás nem vonatkozhat másra, csak a Boroszlóba költözést megelőző korszakra, az 1572–1576 közötti évekre, amikor a kétszeri lengyel királyválasztás kérdése állt előtérben. Dudith elsőrendű szerepet játszott ezekben az eseményekben mint Miksa főherceg megbízottja és a császári politika főágense, szemben Valois Henrikkel és Báthori Istvánnal. Ez az a korszak egyébként, amikor Lipsius első, valóban ismert munkái megjelennek (a korábban kiadott *Variae Lectiones* viszonylag csak szűk körben vált ismertté), s amikor Dudith sűrű levelezésben állt a Lipsius köréhez tartozó Crato von Craffheimmal és Plantinnal. Úgy tűnik tehát, hogy Lipsius nevét mindenekelőtt Tacitus munkáinak 1574-es kiadása tette ismertté Közép-Európában. Lehet, hogy a Zsámboki Jánoshoz szóló ajánlása is közrejátszott ebben.

Ahogy az leveleiből kitűnik, Dudith figyelmét nem csupán filológiai jellegű kérdések kötötték le. Kifejezve ugyanis csodálatát a *De Constantia* megjelenése alkalmából¹⁵ és sürgetve a *Thraseas* minél gyorsabb nyomdába adását, Lipsius szellemi családjának tagjai közé sorolta

⁸ A XXXVI. sz. levél.

⁹ „In studiis, dum Mars hic fervet, languide versamur: ita tamen, ut cogitemus editionem novam Taciti, cum pleno iustoque Commentario in ejus omnes libros. Ea in re juvari me te posse sentio, usu libri manuscripti, quem memoria teneo Viennae olim vidisse. Non illum quidem antiquissimum: sed e quo tamen non dubie aliquid eruamus et Critica ista sagacitate indagemus”.

¹⁰ José RUYSSCHAERT: *Juste Lipsé et les Annales de Tacite*. Louvain, 1949 (Université de Louvain. Recueil des Travaux d'histoire et de philologie. 3^e série, fasc. 34), 11–12.

¹¹ Pierre COSTIL: *André Dudith humaniste hongrois, 1533–1589*. Sa vie, son oeuvre et ses manuscrits grecs. Paris 1935.

¹² Ahogy ez tudott, Lipsius a jezsuitáknál nevelkedett Kölnben, néhány hónapig novitius is volt. Jénában lutheránus meggyőződéséről tett tanúságot, Leydenben viszont kálvinistaként viselkedett, rendszeresen eljárt az istentiszteletre, de már ekkor, 1582–1586 közt kapcsolatba lépett a Familia Charitatis-sal. Ami a katolikus egyházba történő 1591-es „megtérését” illeti, jóllehet a jezsuita térítés friss győzelmének tűnik, olvasmányai, levelezése és 1586 őszi „menekülése” már jóval korábban ebbe az irányba mutattak.

¹³ A levél megírásának idejét A. GERLO és H. G. L. VERVLIIET (*Inventaire . . .*, I. m.) állapították meg Lipsiusnak egy M. Lyviushoz 1583. december 17-én írt levele alapján. A töredéket magát nem volt alkalmam látni, de Lipsius levelében nyilván azokat az üdvözléseket viszonzotta, amelyeket Jacobus Monavio (Monau), J. Crato és Dudith küldöttek neki Abraham Ortelius közvetítésével. (L. *Epistolarum selectarum centuria prima*, LIV sz.: „Salus missa a Duditho, Cratone, Monavio, mihi grata: quae tres stellae in una jam urbe, valde illustrant Germaniae illum tractum.”)

¹⁴ Uo. XCI. sz.

¹⁵ „Vel ille postremus de Constantia, Deum immortalem, quam gravis, quam doctus, quam pius! in quo dubiter quid praecipue dilaudes, cum sint omnia praedicatione, ac singulari commendatione dignissima.”

magát.¹⁶ Bár személyesen nem ismerte Lipsiust, csak munkáin keresztül, még is mély rokon szívet érez iránta, és meg is hívja őt, hogy költözzék Boroszlóba és lakjék nála. Lipsius válasza is érdekes.¹⁷ Miközben pontról pontra felel Dudith kérdéseire, saját magáról, családjáról, hollandiai életéről részleteket mond el, amit ritkán tesz leveleiben. Hogy nem fogadja el a lengyelországi meghívást, ez családi okokból történik — írja —, és azért, mert elégedett leydeni életének körülményeivel. Ír folyamatosan levő munkáiról, és megemlíti, hogy egészségi állapota most kielégítő. Ez a derűlátó, hangjánál fogva ritka kivételt jelentő levél, néhány további érdekes tájékoztatást is ad. Megtudjuk belőle, hogy Lipsius már 1568—1569-ben ismerte Nicasius Ellebodiust, hogy hallotta Michael Brutus nevét és hogy olvasta Dudith *De Comentarum* című munkáját.¹⁸ A levél a szokásos üdvözlésekkel zárul és egy bizonyos „mathematicus” rövid jellemzésével, akit Dudith Boroszlóba akart vitetni, hogy segítségére legyen tudományos munkásságában. Lipsius, akinek nem volt nagy véleménye a matematikusról, lebeszélte barátját erről a tervről.

Az 1584. augusztus 4-i levél,¹⁹ amely néhány nappal Orániai Vilmos meggyilkolása után íródott (meg is emlékezik erről az eseményről), újabb bizonyítéka Lipsius és Dudith barátságának. Lipsius közli ebben, hogy *Notae ad Libros Historiarum* című kommentárjait, amelyek Tacitus műveinek újabb kiadásában látnak majd napvilágot,²⁰ Dudithnak ajánlja. Az ajánlás, amelyet a levéllel egyidőben megküldött, jóllehet rövid, de nagyon elismerő, annak megfelelően, amit Lipsius a levélben írt: „testimonium aliquid virtuti tuae debitum et doctrinae”. A Dudithnak ajánlott *Notae* lényegében az 1581-ben megjelent *Annales*-kommentárok kiegészítése. Lipsius, miután akkor még nem készült el a *Historiae* teljes kommentárjaival, azokat most Tacitus munkáinak egy újabb, javított kiadásában adta közre.

A Zsámbokihoz írt ajánlást megmagyarázza a bécsi Tacitus-kézirat felhasználása, Dudith esetében azonban nincs tudomásunk arról, hogy ő bármilyen szolgálatot tett volna Lipsiusnak; egyébként is, ez a munkája szinte már készen volt, amikor Dudithtal levelezésbe lépett. Az ajánlásban tehát a barátság és megbecsülés jelét kell látnunk egy nagy humanista iránt, aki maga is jelentős politikai eseményeknek volt részese, és így különösen méltányolhatta a legpolitikusabb római történetíró munkájának kiadását.²¹

Dudith hálás volt az ajánlásért, bár azt csak három év múlva köszönte meg Lipsiusnak.²² A késedelemre azonban meggyőző mentsége volt: sem az *Opera* példányát, sem Lipsius levelét, sem a külön küldött ajánlást nem kapta meg. Ugyanis a Boroszlóban pusztító pestis elől menekülve, 1505 októberétől 1586 tavaszáig Adelnau közelében, Górcában, majd saját birtokán, Smiglián húzódtok meg.²³ Innen írta 1587. március 1-én megkésztetett köszönőlevelét. Anyagi gondjai egyre erősödtek, s ehhez még egyéb nehézségek járultak. 1586. december 12-én meghalt Báthori István és ezzel kiűjult a lengyel trónért való küzdelem. A levélben kifejezett óhaj ellenére („quietem hanc meam . . . non facile extorqueri patiar”) Dudith kénytelen volt Miksa főherceg oldalán újra latbavetni diplomáciai tehetségét, majd 54 éves korában részt vett Varsó rövid ostromában, amikor is Zamoyski didalmanas megvédte a várost. Változatos életének ez volt az utolsó politikai eseménye. 1589. február 23-án meghalt. Említett utolsó levélben a legnagyobb helyet az ajánlásért mondott köszönet foglalja el, továbbá a hálálkodás azért, hogy korábbi levélváltásukat Lipsius bevette válogatott levelezése kötetébe. Dudith hálálkodása érthető, hiszen Lipsius válogatott levelezése első kötetének jelentősége igen nagy volt. Jelentőssé tették a benne szereplő nagy nevek (A. Ortelius, A. Ghislain de Busbecq., B. Vulcanius, Ch. de L'Escluse, H. Ranzovius, J. Cujas, J. Dousa, J. Camerarius, J. Sambucus, J.—J. Scaliger, P. Pithou, C. Blantin, J.—A. de Thou stb.), az itt először megnyilvánuló új stilisztikai törekvések (a lipsiusi levélstílus legközvetlenebb megnyilatkozásai), főként pedig néhány levél eszmei fontossága. (A. Paul Buyshez írott levél a nevelésről, az initia-

¹⁶ Dudith levelének tónusa egyébként emlékeztet egy másik Lipsius-követő, a francia Jaques Bongars soraira, aki némileg líraibb hangnemben ezt írta Lipsiusnak: „Haec tempora, Lipsi, Thraseae tempora sunt: illius artibus, illius machinis, ad nos firmandos, erigendos opus est . . . Dicit non potest, Lipsi, quantum mihi, Byzantio reverso, Constantiae tuae repetita lectio constantiae addiderit.” (Peter BURMAN: *Sylloges* . . . I., XLVIII. sz.; az 1587. április 21-i levél.)

¹⁷ *Epistolarum selectarum centuria prima*, i. m. XCII. sz.

¹⁸ Andreas DUDITHIUS: *De Cometarum significatione commentariolus* . . . , Basileae, Petrus Perna, 1579. — Brutus-ra és Nicasius Ellebodiust-ra I. VARGHA Anna: i. m. 40.

¹⁹ Peter BURMAN: *Sylloges* . . . , I. CCXIII. sz.

²⁰ C. Cornelli Taciti *Opera* . . . , Antverpiae, C. Plantinus, 1585. fol. Aa^o.

²¹ Hadd említsük meg, hogy Dudith barátságot tartott azzal a Henry Savil-lel, aki 1581-ben Boroszlóban másolgatta a kéziratokat, és aki 1591-ben Tacitus Agricolájának és Historiájának első angol fordítását adta közre.

²² BURMAN: *Sylloges* . . . , I. CCXIV. sz. (Az 1587. március 1-i levél.)

²³ COSTIL: i. m. 209—210.

tióról F. Raphelengiennek írottak stb.) Dudithot meghatotta, hogy ilyen kitűnő társaságban lehet, és köszönetét meghatott szavakkal fejezte ki.²⁴

Lipsius erre a levélre nem válaszolt, vagy a válasz nem maradt ránk. Amikor azonban, Jacobus Monavius (Monau) leveléből²⁵ értesült Dudith haláláról, válaszában barátságukról és arról az írről írt, ami a magyar humanista halála után maradt.²⁶

Lipsius és Dudith levelezésének hangja tanúságtétel arról a bizalomról és rokonszenvről amely a két humanistát egybekapcsolta, de tanúságtétel kettőjük közös érdeklődéséről is a filozófia és a stoicizmus iránt. Dudith mindegyik levelében utal Justus Lipsius *De Constantia* című művére és a „constantia”-ra mint erkölcsi és politikai erényre. Utolsó levelében már a közeledő halálról ír és arról, hogy ezzel az utolsó megpróbáltatással bátran szembe kell nézni, s ehhez mintegy segítségként azt kéri Lipsiustól, hogy a *Thraseas* c. munkáját adja közre. Ezek a megjegyzések, Dudithnak a „constantia”-ra, a „patientia”-ra és a „concordia”-ra való gyakori hivatkozásai azt mutatják, hogy a két humanista barátsága több volt, mint a Respublica Litteraria két kimagasló tagjának kölcsönös megbecsülése, s hogy eszmei közösség állt fenn közöttük. Ezt nyilván még mélyítette a Dudith körül kialakult, Lipsiusnál levezőbb humanista kör tagjaival (Monavius, Crato, aki meghalt 1585-ben, Nicolaus Rhediger de Strisa, Johannes Mathias Wacker von Wackenfels) való gyakori érintkezés.

Lipsius hatása párhuzamosan terjedt Lengyelországban és Magyarországon. A két ország Lipsius követői ugyanabból a társadalmi osztályból, a felsőbb nemességből kerültek ki.²⁷ A magunk részéről hangsúlyozni szeretnénk a főnemesség mellett a boroszlói humanista kör jelentőségét is. Szembetűnő ugyanis, hogy míg Lengyel- és Magyarországon Lipsius hatása már az 1580-as években kitapintható, Wittenbergben minderről csak 1590 után beszélhetünk. (A *Politica* német fordítása 1595-ben, a *De Constantia* 1600-ban jelent meg.) Ez a lengyel és magyar fejlődés javára megmutatózó időbeli előny nem a későbbi főúri lipsianusok működésére vezethető vissza, hanem a boroszlói humanista kör tevékenységére.

A Lipsius-követők második nemzedékét Magyarországon három fiatal nemes képviseli a levelezésben: Forgách Mihály, Rimay János és Révay Péter.

Forgách Mihály 1588. november 14-én íródott levele²⁸ utal azokra, akik Magyarországon Lipsiust „tisztelik, csodálják és tanítványi tisztelettel viseltetnek iránta”, és akik közé Forgách magát is sorolja. A Lipsius-követőknek ezt a csoportját, akik egyszerre szolgálták Marsot és Pallast, Forgáchon, Rimayn és Révayn kívül elsősorban Istvánffy Miklós, Illésházy István, Kátai Mihály és Szokoli Miklós képviselte.²⁹ Forgách, Rimay és Révay Lipsiushoz írt leveleiből³⁰ fogalmat alkothatunk az őket foglalkoztató kérdésekről, amelyek gyökeresen különböznek azoktól, amelyeket a boroszlói kör vetett fel. A három levélben ugyanis azonos témákkal, sőt azonos kifejezésekkel találkozunk, ami részben érthető három — nagyjából egykorú — fiatalemberről, akik egymással kapcsolatban vannak. Mindenekelőtt közös a gond, hogyan mutatkozzanak be Lipsiusnak, aki nem ismeri őket, és hogyan mutassák be barátaikat, hogy ezzel bizonyítsák a baráti kör egységét. Közös az a jelentőség, amit Lipsius *Centuriae epistolarum selectarum* c. művének tulajdonítanak (s amit már csak azért is megemlítenek, hogy bizonyítsák: ismerik munkásságát), és közös csodálatuk Lipsius személye és prózája iránt. A *De Constantia*ról, végül a *Politica*ról írt dicséretük szinte határtalan, még Rimaynál is erősen túlzott,³¹ anélkül, hogy bármi eredetit mondanának. Rimay levele azt mutatja, hogy figyelmesen elolvasta a *Politica*t és ismeri azokat az izgalmakat, amelyeket Lipsiusnak a Fatumról és a vallási türelemről írott szavai a közvéleményben keltettek, de határtalan dicséretében semmi konkrétumot nem mond. Ezeknek az ifjú nemeseknek, azon kívül, hogy fel akarták hívni magukra Lipsius figyelmét (hangsúlyozva, hogy az ország előkelő nemesei közül valók),

²⁴ „Sed quid tibi in mentem venit, mi amice, quod tam honesto loco illas, quas dico, literas meas statuere voluisti? quid in illis est, quod tibi placere potuit, praeter tenuem magnae in te benevolentiae meae significationem?”

²⁵ BURMAN: Sylloges . . . I. CCCXCI. sz. (1589. március 6.)

²⁶ *Epistolarum selectarum centuriae duae*. 1590. II, LXXXII. sz. . . . amicum nos amisisse, et Germaniam in hoc statu rerum spoliatam notae modestiae et prudentiae viro . . . Sed deo pacis visum vocare ad se istum Pacatorem: ideoque feramus, in Constantiae nostrae monitis fixi.”

²⁷ L. KLANICZAY Tibor: A magyar későreneszánsz problémái. (Stoicizmus és manierizmus.) It 1960. 41–61.; Reneszánsz és barokk, Bp. 1961. 303–339. — Jan SLASKI: Justus Lipsius magyarországi és lengyelországi recepciójának néhány kérdése. *Helikon*, 1971. 402–410.

²⁸ Kiadta: KLANICZAY Tibor: Forgách Mihály és Justus Lipsius levélváltása. Bp. 1970. (A levelek latin eredetije és magyar fordítása, továbbá Forgách életrajza.)

²⁹ Uo. 13. I. és BENDA Kálmán: Rimay János levele Illésházy Istvánhoz. (ItK 1969. 603–604.)

³⁰ Forgách levele 1588. november 14-én kelt, Révay Péteré (amit itt a függelékben adunk ki) 1592. július 27-én, Rimay Jánosé pedig 1592. augusztus 20-án. (Ez utóbbit BURMAN nyomán kiadta VARGHA Anna: i. m. 121–127.; latinul és magyarul ECKHARDT Sándor: Rimay János összes művei. Bp. 1955. 223–230. A levél eredetije, melyről Eckhardt még azt írta: „ismeretlen helyen”, megtalálható a leydeni egyetem könyvtárában: Codices Lipsiani, Rimay neve alatt.)

³¹ „. . . accipi, exosculavi, libavi, obstupui, servo ultro, lego, amo, laudo, stilum si reputo, merum mel . . .” stb.

arra is volt gondja, hogy megismertessék nagy példaképükkel hazájuk politikai helyzetét. Levelezésüknek talán ez a legérdekesebb része. Még Forgách is, aki 1588-ban Wittenbergben élt, egy olyan időszakban, amikor a nagy török háború még nem indult meg, fontosnak tartja, hogy utaljon a magyar nép harcias jellemére, egyszerűségeire azonban arra is, hogy egyesek a hadakozás mellett az irodalmat is művelik.³² Révay is arról ír, hogy az ország humanistái, míg egyik kezükben könyvet tartanak, a másikkal a kardot forgatják,³³ Rimay levele egészen részletesen szól a 15 éves háború kezdetéről, az 1592-es nyári katonai eseményekről, pontos felvilágosításokat szolgáltatva ezzel a magyarországi hírekre éhes Lipsiusnak. Mert Forgách levelének idejéről fogva Lipsius egyre jobban érdeklődik Magyarország sorsa iránt.

Lipsius Forgáchnak írott válasza jól mutatja írójának meglepetését, hogy ennek a távoli hadakozó országnak a nemessége a tudományoktól és az irodalomtól sem idegen. Enyhén ironikus csodálkozása bizonyára közrejátszott abban, hogy Révay és Rimay is jelentkezésre határozták el magukat. Lipsius válasza azonban főként azért érdekes, mert egész levelezésében nem találunk rá több példát, hogy dicsérettel szólna a nemességről. Azzal kapcsolatban, hogy a *Politicat* megküldi Forgáchnak, ezt írja: „Bevallom, nektek írtam, nektek, s nem a tömegnek, amely nem fogja azt megérteni, s ha megérti is, hasznát nem veszi, mert a tanítás nem reá tartozik. A kormányzat és parancsolás titeket illet; a köznépek — mint ezt [Tacitus] megmondotta — az engedelmisség dicsősége jut”.³⁴ Ez a dicséret, amely a született nemességet egyvonalba állítja a szellem nemességével, végső soron megegyezett Lipsius nézeteivel az arisztokráciáról, hiszen mindig is a két tényező együttes fontosságáról szökött. Mindaddig azonban nem találkozott a ritka kivétellel, a harcban és a tudományban egyaránt helytálló nemes-sel — ez váltotta ki a Forgáchnak címzett dicséretet. Ez a dicséret pedig annál értékesebb, mivel a „*Politica*”-t Lipsius valójában nem a nemeseknek írta, hanem az uralkodóknak és minisztereknek. Lipsiusnak ez az arisztokratizmusa bizonyára közrejátszott a *Politica* magyarországi elterjedtségében, más országokban viszont gátolhatta volna szélesebb körű elterjedését. Ez lehet az oka, hogy Lipsius levelezésében sehol másutt nem utal a nemességre, mint a *Politica* kiváltságos olvasóközönségére.

Lipsiusnak ránk maradt magyar vonatkozású levelezése, nem tekintve most a rejtélyes Koppii Pannoniushoz írt sorokat, Rimay levelével zárul 1592-ben. Ugyanakkor Lipsius érdeklődése a magyar politikai események iránt a továbbiakban csak erősödött.³⁵ A katolikus egyházba való visszatérése, ezzel kapcsolatban politikai véleményének alakulása mind közelebb hozták Spanyolországhoz és a Német Birodalomhoz, olyannyira, hogy élete végén a császár által vezetett török elleni harcban már egyetemes keresztsháborút lát, amelyben minden keresztény népnek részt kellene vennie, felhagyva az egymás közötti háborúságokkal. Charles de L'Escluse (Clusius), Jean Matal (Metellus), H. Ferrerius és N. Rhediger de Strisa jóvoltából figyelemmel kíséri a török csapatok magyarországi előnyomulását és visszaszorulását, tudomást szerez Sziszek 1593-as megvételéről, Esztergom várának Mansfeld által történő 1595-ös visszafoglalásáról, majd a vesztes mezőkeresztesi csatáról, 1600-ban pedig Kanizsa elvesztéséről, amit különösképpen fájlalt.³⁶

Lipsius és a magyarok kapcsolatában 1572 és 1600 között három szakaszt különböztethetünk meg. Az elsőben, Zsámboki és Dudith nemzedékében, a késői európai humanizmus eme nagy alakjaival személyes kapcsolatban van. Ez a nemzedék eltűnik az 1580-as években, hogy azután rövid időre Forgách és baráti köre lépjen a nyomába. Bár a velük való érintkezés a háborús események következtében hamar elakad. Ezeknek a fiataloknak sikerült felkelteniük Lipsius érdeklődését személyükön túlmenően egész Magyarország iránt, amit sem Zsámboki, sem Dudith nem tudtak elérni. Ennek a Magyarország iránti érdeklődésnek, mely a kapcsolatok harmadik szakaszát alkotja, egy további bizonyítékát adják Lipsius olvasmányai, amelyek között ott találjuk Bonfini „*Decades*”-eit és Bongarsius 1600-ban kiadott gyűjteményét, a *Rerum Hungaricarum Scriptores*-t.

Végezetül szóljunk néhány szót az alábbiakban közlésre kerülő levél írójáról. Révay Péter báró (1568. február 2—1622. június 4.), a később grófi rangra emelt család sarja, a *De Sacre Coronae Regni Hungariae* (1613) majdani szerzője, külföldi tanulmányait (Forgách Mihály nyomában) Strassburgban végezte. Hazakerülve hamarosan Turóc megye főispánja,³⁷ 1604-

³² „... ut noscas esse etiam in gente nostra Martis potius quam Palladis studiosa, qui te colant...”

³³ „At una [manu] saltem volvantur [libros Lipsii]; cum gladium altera nos vibrare necessum sit, Martique plus quam Arti, pilo quam stylo...”

³⁴ A fordítást KLANICZAY: i. m. 11. oldalról vettem, de abba betoldottam a Tacitusra való utalást.
³⁵ Philibert Meurier, alias Maulpergher 1602. március 20-i levelében (közlé BURMAN: i. m. II. DCCLXXXVI. sz.). II. Rudolf császár nevében meghívta Lipsiust Bécsbe. A levélben Karl von Liechtenstein, Johann Barvitiusz és Adam Poppel neve mellett megemlíti „ce Noble Seigneur Forgatsch, cavalier hongrois”-t, mint akinek különösen szívügye ez a meghívás.

³⁶ L. BURMAN: i. m. I. LIX, LX, CCCXX, DXCI; II. DCCLI. sz. — Vö. Justus LIPSIVS: *Epistolae selectae centuria singularis ad Germanos et Gallos. Antverpiae 1602. LXXX. sz.*

³⁷ Eddig úgy tartották számon, hogy Révay 1598-ban kapta meg Turóc megye főispánágát. A Justus Lipsiushoz írt levél tanúsága szerint már 1592-ben az volt.

királyi tanácsos, 1608-ban pedig koronaőr. Erős protestáns meggyőződése ellenére, kezdettől fogva a Habsburgok híve, II. Mátyásnak egyik kedves embere. 1610-ben a koronaöri méltóság mellett királyi főudvarmester, 1615-ben királyi főajtónálló, 1619-ben főasztalnokmester. 1604-ben a Bocskai-felkeléskor és 1620-ban Bethlen támadásának idején is kitartott a császár hűségén.³⁸

A levél végig sajátkezű; jelzete: Leiden, Bibliothek der Rijksuniversiteit, ms. Lips. 4.³⁹

Clariss[im]o viro Justo Lipsio S[alutem] P[lurimam] D[icit].
 Cum generosus d[ominus] Joannes Rimai, animus meus individuus, hisce diebus ad me venisset; atq[ue] per occasiones Bibliothecam meam mecum intrasset; varijs mutuo de nostri saeculi viris doctis commutatis sermonibus; libros singulos excutiens; in Epistolarum tuarum, li[t]teratorum Clariss[i]me, Centurias tuas incidit, quarum postremam sibi nondum esse visam affirmavit.⁴⁰ eiusq[ue] legendi copiam a me facile impetravit. Is itaq[ue] aliquot dierum spacia domi meae mecum iucunde transigens, aliud quam aureolas Centurias tuas legit nihil diligentius, Sermones etiam fere omnes nobis de te erant, non raro etiam constantissimam tuam Constantiam, & politissimos Politicorum libros⁴¹ in manus sumpsimus: exosculavimus: & plenis, quod aiunt, tibijs collaudavimus⁴² Lipsiumq[ue] nostrum ex ijs ceu ungue leonem cognovimus: animi eius penetralia, ima pectoris linceis oculis perspeximus: mentem eius Musarum illam domicilium, virtutum sedem, Gratiarum habitaculum, plane vidimus. Quocirca noveris doctorum doctissime Lipsi, non tam aversus Solem nostra a Patria equos iungere, quin nominis tui fama, in hasce Martiales quoq[ue] oras penetret; in ijsq[ue] vigeat: splendeat Sapientia: coruscet humanitas: monumenta atq[ue] lucubrationes tuae fulgeant, in precio habeantur, volvantur. At una saltem manu volvantur; cum gladium altera nos vibrare necesse sit, Martiq[ue] plus quam Arti, pilo quam stylo, bipenni quam penna, operae ac olei impendere. Misella quippe, quod te mi Lipsi minime latere autumo, Hungaria nostra, proh DEUM immortalem a fronte, a tergo, a lateribus hoste cincta undique tenetur: continuis incursionibus urgetur: premitur: vastatur.⁴³ Cuius tamen calamitate vicini nostri qui adhuc in rosis violisq[ue] sedent, nescio cur non moventur, cur non animadvertunt rem suam agi paries dum proximis ardet.⁴⁴ Cur non alij ex Endimionis profundissimo illo somno experreffiunt; alij vero iam tandem intestinis se invicem seditionibus atq[ue] certaminibus lacerandi, conficiendi, dilaniandi: & nervos quoq[ue] suos ac laceros debilitandi, labefactandi, proterendiq[ue] finem imponunt, ac iam tandem Christiani nominis hosti perpetuo coniunctis viribus aperto bello resistunt, afflictissimaeq[ue] Ungariae opem atq[ue] auxilium afferunt? O tempora O mores. Sed reprimam me. Queri enim quid iuvat? Facimus id alias cum publice tum privatis, & quidni usq[ue] ad nauseam. Tu mi Justissime Lipsi, hoc iam exangue atq[ue] exsuccum Epistolion, quod igniculus vel potius flamma amoris mei erga te a me efflagitavit, pro tua insigni facilitate atq[ue] sapientia, boni quaeso consulas; & quod in ea reprehendum reperies mihi condones; neq[ue] etiam me tui amantem redamare detrectes: quin imo in album quoq[ue] tuorum referas. Id si a te ego obtinero, TRIUMPHABO: tuoq[ue] erga me studio ac amori ut respondere queam, omnes mediusfidius sum excussurus articulos. Vale deus ac lux li[t]teratorum, neq[ue] indies magis atq[ue] magis Rempub[licam] li[t]terariam iuvare, augere, ornare desinas. Iterum atq[ue] saepius Justissime Lipsi Ave, Salve, Vale. Ex arce nostra Holicz Ungariae, 27 Juli Anno aerae Christianae 1592

Tui observantissimus

Petrus de Rewa Comes Thurocziensis

h ³⁸ Életrajzi adatait I. SZILÁGYI Sándor: Révay Péter és a Szent Korona. Bp. 1875. — Justus Lipsius³⁸ atását Révay felfogásában kimutatta WITTMAN Tibor: A magyarországi államelméleti tudományosság XVII. sz. eleji alapvetésének németalföldi forrásaihoz. (FK 1957. 62–63.)

³⁹ A levél latin szövegét az A. GERLO és H. D. L. VERVLIEET által a Justus Lipsius levelezés kiadása számára kialakított szabályok szemmel tartásával közöljük. Eszerint: az *u*-t és a *v*-t ejtés szerint írjuk, az *i* és a *j* jelet azonban meghagyjuk úgy, hogy az eredetiben található. Megtartjuk a kézirat központozását és a szókezdő nagybetűket. A rövidítéseket szögletes zárójelben oldjuk fel. A betűkön található kezdeteket elhagyjuk.

⁴⁰ Lipsius leveleinek első centuriája 1586-ban jelent meg Leydenben. 1590-ben újra kiadták, együtt a második centuriával. Ebben található Lipsius válasza Forgách Mihály levelére. Főltehetően ez a válasz (ennek is főként ez a sora: „Mars uralma alatt álló, eldugott vidékek is ily pallasi ivadékokat terem s nevel?”) indíthatta Révayt, majd egy hónappal később Rimayt, levele megírására. Megakarták mutatni Lipsiusnak, hogy a „Palladius proles” nem voltak olyan ritkák Magyarországon, mint ő gondolta.

⁴¹ A De Constantia libri duo 1584-ben Leydenben jelent meg, a Politicorum . . . libri sex ugyanott 1589-ben. Lehetséges azonban, hogy Révay — amint az Epistolarum selectarum centuriae duae esetében — itt sem a Leydeni Plantin-kiadást, hanem Johann Wechel frankfurti kiadását használta.

⁴² Rimay levele Révay mondatát bővíti, amikor azt írja a Politicorum kapcsolatban, amelyet Melith István-tól kapott: „Accepi, exosculavi, libavi, obstupui” stb.

⁴³ A 15 éves török háború megindulására céloz.

⁴⁴ Ahogy a későbbiekből kiderül, a lengyelekről van szó.

[Címzés a 2. folió versőjén:] Insigni eruditione praedito viro. D[omino] Justo Lipsio. D[omino] amico singulari pietate atq[ue] observantia venerando.

*A levél magyar fordítása:*⁴⁵

A nagy hírű férfiúnak, Justus Lipsiusnak sok üdvözlét! Midőn nemzeti Rimay János úr, lelki jóbarátom minapában nálam járt, egy alkalommal könyvtárszobámba lépve, ott velem változatos társalgást folytatott századunk tudós férfiaról; és miközben, ő tudósok leghirve-sebbje, egyenként felütötte könyveimet, leveleid gyűjteményére bukkant: ahogy kinyílvánított, e levelek utolsó kötetét mindeddig nem is látta. Meg is kapta tőlem könnyen az engedélyt, hogy elolvashassa. Ő tehát házamban néhány kellemes napot töltött velem, s minden más könyvnél szorgosabban olvasta a te aranyat érő köteteidet. Csaknem valamennyi beszélgetésünkben is rólad volt szó; és nemegyszer kézbe is vettük rendíthetetlen *Constantia*-dat, nemkülönben a *Politikusok*-ról szóló, nagyon finoman kidolgozott könyveidet. Olvasgattuk, csodáltuk, izelgettük őket, s minden igyekezetünket inkább Mars-ra, mint az ars-ra, inkább a pilus-ra semmint a stylus-ra [azaz inkább a sisakra, semmint az íróvesszőre], inkább a bipennis-re, semmint a pennára [azaz inkább a kétélű hegyestőrre, semmint az egyhegyű lúdtollra] fordítjuk. Mert — és úgy gondolom, hogy ez egyáltalában nem titok előtted, ó Lipsiusom — ezt a mi szegény kis Magyarországotunkat — látja a halhatatlan Isten! — elől hátul s mindkét oldalán, tehát minden felől ellenség veszi körül, folytonos támadásokkal zaklatják, elnyomják, pusztítják. És én nem tudom, hogy e baj láttán szomszédaink, akik még most is rózsák és ibolyák közt ülnek, vajon miért nem mozdulnak meg; hogyan nem veszik észre, hogy saját ügyükről van már szó akkor, amikor olyan közel ég a szomszéd fala? Hogyan van az, hogy vannak, akik nem serkennek fel Endymion mélységes álmából, míg mások most már végre-valahára véget vetnek annak, hogy beháborúkkal, belső forrongásokkal szaggassák szét, tegyék tönkre, tépjék széjjel egymást, és annak is, hogy anyagi javaikat, megsebeztségüket még tovább gyöngítsék, magukat megingassák és egészen összezuzzák: végre már nyílt háborúban szembeszállnak a keresztény név örök ellenségével, egyesült erővel, és így ennek a porig sújtott Magyarországnak támogatást és segítséget hoznak! Ó idők, ó erkölcsök! De uralkodnom kell magamon! Mert ugyan mit használ a panaszkodás?! Ezt egyébként is megtesszük nyilvánosan is, magánéletünkben is, mi több: szinte az émyig. Te pedig, én legigazságosabb Lipsiusom, ezt az én se sava-, se bors levelemet, melyet az irántad érzett szeretetem tüzes-keje vagy inkább fellobbanó lángja csalt elő belőlem, kérlek, jeles könnyedségeddel és bölcses-ségeddel magyarázd jóra; s ha olyat találnál benne, amiért feddést érdemlek, bocsásd meg nekem, s ne tartsd megvetendőnek azt, hogy viszontszeress engem, aki téged szeretlek; sőt: sorolj be engem a teied névjegyzékébe. Ha ezt elnyerem tőled, diadalünnepe lesz az én számomra; és hogy megfelelhessen irántam való hajlandóságodnak és szeretetednek, istenemre mondom, minden cikkedet ki fogom nyomtatni. Isten veled, te tudósok ékesége s fénye, ne szűnj meg a tudomány országát napról napra s egyre inkább segíteni, növelni és ékesíteni. Legigazabb Lipsiusom, újra meg újra: üdvözlégy, kívánok neked jó egészséget. Isten veled. Magyarországról, holicai várunkból, a keresztény kor 1592. esztendejében, július 27-én.

Legodaadóbb hived, Révay Péter, Turóc megye főispánja

⁴⁵ A levél fordítását Dr. Kenéz Győző tudományos kutató készítette, akinek ezért itt is köszönetet mondok.